

КАРА ЯК СУТНІСТЬ І МЕТА ПОКАРАННЯ: ОКРЕМІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ АСПЕКТИ

Меркулова В.О.

Дана проблема, насамперед, відтворює в собі питання співвідношення таких понять як “кара” та “покарання”. В окремих наших дослідженнях [5, 53-56] вже доводилося, що ставлення до понять “кара”, “караність” та “покарання” як таких, що є тотожними за сутністю формувалося досить тривалий час. Д юридичній літературі слушно зазначається, що терміном “кримінальна відповідальність” користувалися вчені-криміналісти ще на початку ХХ ст., при цьому ані законодавство, ані кримінально-правова доктрина не диференціювали відповідальність і покарання, вважаючи їх тотожними поняттями, дуже часто використовувався загальний термін “каральна діяльність”. У наукових працях кінця ХІХ - початку ХХ ст. досить часто вживаються терміни “покарання”, “каральні заходи”, “каральна діяльність”, “каральна система”, “каральні міри”, зустрічається навіть термін “відповідальність”. Проте наявні всі підстави стверджувати, що всі ці терміни відтворювали однаковий зміст - обсяг правообмежень, який містився, як на той час, в найтипівшому заході державного примусу - покаранні.

Історично підхід до визначення змісту і сутності покарання змінювався. В Основних началах кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік 1924 року взагалі відмовилися від поняття “покарання”, від таких завдань кримінального законодавства як відплата та кара, замість поняття “покарання” використовувалося поняття “заходи соціального захисту судово-виправного характеру”, які по суті й були покараннями. Повернення до попередніх понять відбулося лише починаючи з 1934 року, коли в законодавство знову повернулися слова “покарання”, “кара”, “карається”. Примус до виконання спеціальних обов'язків, примус зазнати певних обмежень і позбавлень завжди був змістом кари. Караність завжди розуміли у двох значеннях: по-перше, як реагування держави на злочин не залежно від санкції статті, по-друге, найчастіше як застосування безпосередньо покарання, яке практично довгий період в історії розвитку кримінального законодавства було єдиним заходом реагування на злочин. З позиції сьогодення очевидно, що причиною подібного становища був той факт, що кримінальна відповідальність у той період і до прийняття чинного кримінального законодавства знаходила свою реалізацію, як правило, у покаранні. Лише в Основах кримінального законодавства 1958 р. ці поняття були розділені.

На сьогодні загальноновизнаним серед учених є те, що покарання за своєю сутністю та змістом є карою, оскільки встановлює обмеження прав і свобод засудженого; є найсуворішим заходом державного примусу, який застосовується судом до особи, яка вчинила злочин; що кара й страждання є неодмінною властивістю покарання і без кари покарання втрачає будь-який сенс і не може здійснювати примусовий вплив на засуджених [2, 58; 68].

Проте до сьогодні залишається дискусійним питання щодо визнання кари як мети покарання. Це питання набуває актуальності у зв'язку з тим, що останнього часу вчені України знову звернулися до цієї проблеми й на

підставі власних досліджень доводять те, що кару не можна розглядати як мету покарання.

Так Н.Л. Березовська, досліджуючи особливості покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, що застосовується до неповнолітніх, доводить те, що “покаранням, пов'язаним із виправно-трудовим впливом, що застосовуються до неповнолітніх, притаманні ті ж цілі, що ставляться законодавцем перед покаранням взагалі, - це виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Кара ж є сутністю, а не метою покарання, також числі сутністю покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, що застосовуються до неповнолітніх [1, 34; 169].

Т.А. Денисова у своєму докторському дисертаційному дослідженні, присвяченому кримінальному покаранню й реалізації його функцій, звертається також до питання сутності покарання та його цілей з точки зору співвідношення цих категорій із категорією “кара”, наводить основні позиції вчених із цього питання. Підсумовуючи формулює своє ставлення до цієї проблеми: “під карою ми розуміємо заподіяння страждань і втрат винному, а тому цілком підтримуємо тезу про неможливість визнання кари метою покарання”; “мета кари як відплати за зло є такою лише при застосуванні довічного позбавлення волі чи смертної кари” [2, 56-59; 61-63; 76-78; 80]. Отже, спостерігається певне протиріччя у викладенні власної позиції, оскільки автор, не визнаючи в цілому кару як мету покарання, допускає це відносно певних видів кримінальних покарань.

Проте в будь-якому випадку, слід підкреслити, що і Н.Л. Березовська, і Т.А. Денисова, до речі, як і більшість учених, які дотримуються позиції, що кара є сутністю, а не метою покарання, обґрунтовують її тим, що кримінальна політика має містити й реалізовувати концепти, спрямовані в майбутнє, а не в минуле, здебільшого не на відплату (кару), а на виправлення злочинця, запобігання вчиненню ним та іншими особами нових злочинів [1, 117]. Вважаємо цю позицію досить суперечливою, недостатньо обґрунтованою.

Маємо враховувати зміст відповідної норми в матеріальній галузі права. За чинним кримінальним законодавством, покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (ч. 2 ст. 50 КК) [4, 24]. Отже, законодавець прямо вказує на кару як мету покарання. Примус до виконання спеціальних обов'язків, примус зазнати певних обмежень і позбавлень є змістом кари, до того ж змістом будь-якого заходу кримінально-правового характеру, будь-якої форми кримінальної відповідальності, не обов'язково покарання. Коли держава в особі суду виносить вирок до певного покарання, вона, передусім, має на меті через певні обмеження, позбавлення покарати її за вчинення суспільно небезпечного діяння, поновити таким чином стан справедливості по відношенню до потерпілої особи.

У чинному кримінально-виконавчому законодавстві

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ
ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС

УДК 343.8

улова В.О.
що кару не

вливості по-
пливом, що
те, що "по-
ім впливом,
аманні ті ж
покаранням
кож запобі-
зними, так і
метою по-
ов'язаних з
вуються до

дисертацій-
ньому пока-
ся також до
з точки зору
"кара", на-
ання. Підсу-
ї проблеми:
дань і втрат
про немож-
"мета кари
суванні дові-
2, 56-59; 61-
протиріччя у
не визнаю-
ає це відно-

зслити, що і
і, як і біль-
кара є сутні-
ї тим, що
звувати кон-
ле, здебіль-
ння злочин-
особами но-
о досить су-

ми в матері-
и законодав-
а й виправ-
ювих злочи-
(2 ст. 50 КК)
кару як мету
них обов'яз-
озбавлень є
аходу кримі-
ми криміна-
рання. Коли
звального пока-
певні обме-
ня суспільно
и стан спра-
зоби.

ІСЬКИЙ
АБОПИС

ак мету виконання, відбування покарання визначено захист інтересів особи, суспільства, держави, виправлення й ресоціалізація засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими (ст. 1 КВК) [3, 3]. Отже, по-перше, існують певні відмінності у визначенні мети покарання в кримінальному законодавстві та мети виконання й відбування покарання в кримінально-виконавчому законодавстві; по-друге, у кримінально-виконавчому кодексі взагалі не йдеться про кару як мету виконання (відбування) покарання.

Окремими вченими звертається увага саме на уніфікацію цілей покарання в частині приведення положень кримінального законодавства у відповідність до положень кримінально-виконавчого законодавства. Зокрема, дотримуючись позиції, що в кримінальному і кримінально-виконавчому законодавстві цілі в основному мають збігатися й тісно переплітатися між собою, Т.А. Денисова вважає, що кінцевим результатом для кримінального законодавства має стати не лише виправлення особи, а й соціальна реабілітація (відповідно до змісту кримінально-виконавчого законодавства), і пропонує нову редакцію ч. 2 ст. 50 КК: "Кінцевими цілями покарання є виправлення та ресоціалізація засуджених, реституція, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами" [2, 83; 129].

Проте, на нашу думку, відсутність вказівки на кару як мету в діяльності кримінально-виконавчих установ (тим більш закритого типу), суттєво позначається на ефективності кримінально-виконавчої системи при виконанні (відбуванні) покарання. У більшій мірі це стосується найсуворішого кримінального покарання у вигляді позбавлення волі. Загальновизнаним є те, що сучасний стан виконання позбавлення волі свідчить про наявність певної кризи у виконанні (відбуванні) цього покарання. Нечітке визначення законодавцем прав, законних інтересів, обов'язків, заборон, яких має дотримуватися засуджена особа під час відбування покарання; визначення підстав і умов для переважного застосування в правозастосовчій практиці заходів примусового, а не стимулюючого характеру; практично відсутність широкої виокремленої сфери застосування виховних заходів як таких, що мають ґрунтуватися на принципах дотримання інтересів та бажання участі з боку засудженого, тощо, врешті призводять до негативних наслідків, відтворюються в поведінці засуджених, сприяють вчиненню ними правопорушень, кількість яких є досить високою й дорівнює кількості осіб, які утримуються в установах по виконанню покарань.

Кримінальне законодавство в ч. 3 ст. 50 КК передбачає, що покарання не повинно мати на меті запобігання фізичних страждань [4, 24]. Отже, законодавство передбачає, що весь комплекс правообмежень, які відносно засуджених, може викликати позбавлення волі, дисциплінарна практика свідчать про значну кількість засуджених, які не дотримуються режимних вимог, не визнають справедливості окремих законодавчих положень. Загальновизнаним є той факт, що суворість умов і порядку відбування покарання у вигляді позбавлення волі не справляє позитивний вплив на поведінку засудженої особи, не сприяє належним чином правослужняній поведінці, соціальній адаптації засудженого. Актуальності набуває проблема доцільного розмежування заходів примусового й заохочувального характеру, виокремлення безпосередньо примусових виховних заходів впливу від заходів, проведення яких ґрунтується на інтересах і добровільній участі засудженої особи, а отже, створення підстав для виникнення бажання в засудженого самовдосконалюватися, виправитися, підготуватися до нових умов після звільнення. У цій частині заслуговує на підтримку позиція вчених щодо того, що виправлення й ресоціалізація засуджених як свідоме відновлення засудженого у со-

сприймають його по-різному, залежно від властивостей особистості. Досить часто існують об'єктивні підстави для навмисного завдання особі страждань не лише морального, а й фізичного характеру. У цій частині проблема полягає в тому, що не розроблені такі критерії, які дали б можливість визначити в кожному конкретному випадку, з урахуванням особистості правопорушника, такі види покарання, прийоми й умови поводження під час відбування покарання, що могли б викликати лише моральні, а не фізичні страждання; визначити, в яких випадках вони впливають негативно й призводять до таких тяжких психічних станів, як фрустрація, відчай, приреченість, апатія і, як наслідок, деградація особистості, різні види психічних захворювань. Правообмеження, що притаманні режиму виконання і відбування покарання в кримінально-виконавчих установах (їх доцільність, ефективність, вплив на психологічний стан засуджених), повинні, перш за все, ґрунтуватися на результатах вивчення механізму їх впливу на особистість. Система покарань не повинна завдавати людині зайвих страждань, провокувати важкі психічні стани. Керівні міжнародні стандарти відбивають основну мету, досягнення якої повинні прагнути пенітенціарні заклади, - у цілому звести до мінімуму наслідки ізоляції від суспільства. Варто вживати заходи для того, щоб засуджені могли зберігати за собою максимум сумісних із законом і умовами їх вироку прав у сфері цивільних інтересів, соціального забезпечення й інших соціальних пільг (особливо це стосується засуджених вагітних жінок і жінок, які мають дітей). При цьому ставити завдання мінімізувати відмінності між життям у в'язниці і життям на волі.

Визначення як мету, одне із завдань діяльності установ по виконанню покарання реалізацію кари (як певного обсягу правообмежень) має позначитися на визначенні розумним чином мінімально достатнього обсягу цих правообмежень як таких, що, з урахуванням характеру злочину та властивостей особи, не спричинять соціальної втрати особи для суспільства. Ця суворість має бути дозованою, з чітко визначеними межами. Механізм гарантій дотримання права на безпеку засудженого під час відбування покарання має бути підкріплений відповідальністю персоналу установ по виконанню покарань.

Правообмежень, які визначені законами України та встановлені вироком суду, є сутністю й змістом покарання у вигляді позбавлення волі, має дотримуватися кожний засуджений. Проте стан злочинності в місцях позбавлення волі, дисциплінарна практика свідчать про значну кількість засуджених, які не дотримуються режимних вимог, не визнають справедливості окремих законодавчих положень. Загальновизнаним є той факт, що суворість умов і порядку відбування покарання у вигляді позбавлення волі не справляє позитивний вплив на поведінку засудженої особи, не сприяє належним чином правослужняній поведінці, соціальній адаптації засудженого. Актуальності набуває проблема доцільного розмежування заходів примусового й заохочувального характеру, виокремлення безпосередньо примусових виховних заходів впливу від заходів, проведення яких ґрунтується на інтересах і добровільній участі засудженої особи, а отже, створення підстав для виникнення бажання в засудженого самовдосконалюватися, виправитися, підготуватися до нових умов після звільнення. У цій частині заслуговує на підтримку позиція вчених щодо того, що виправлення й ресоціалізація засуджених як свідоме відновлення засудженого у со-

Протидія злочинності: проблеми практики та науково-методичне забезпечення

ціальному статусі повноправного члена суспільства, має розглядатися як такий процес, який не може бути реалізований примусово, а отже, має ґрунтуватися на бажанні, добрій волі засудженого, передбачає створення такої системи виконання покарання, що максимально гарантувала б захист прав, свобод людини, незалежно від умов, в яких вона перебуває, відновлювала її в соціальному статусі [2, 91-92; 128].

Враховуючи зазначене, слід зробити висновок, що саме конкретизація й відмежування законодавцем функцій адміністрації кримінально-виконавчої установи, спрямованих на реалізацію кари й виправлення, сприятимуть формуванню дієвої системи стимулювання, заохочення засудженої особи до правослужняної поведінки, ефективній реалізації соціально-відновлювальної функції покарання на стадії його виконання. Отже, доцільною є редакція ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу як така, що за змістом передбачає вказівку на те, що "Кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою реалізації кари..." (і далі по тексту ст. 1 КВК).

Література

1. Березовська Н.Л. Покарання, пов'язані з виправно-трудоим впливом, що застосовується до неповнолітніх: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Одеса: ОНЮА, 2010. - 243 с.
2. Денисова Т.А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08. - Запоріжжя, 2010. - 505 с.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України. - Х.: Одісей, 2009. - 112 с.
4. Кримінальний кодекс України, зі змінами та доповн., станом на 5 березня 2009 р. - Х.: Одісей, 2009. - 248 с.
5. Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти: Монографія. - Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2007. - 225 с.

Меркулова В.О.

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права та кримінології Одеського державного університету внутрішніх справ
Надійшла до редакції 03.03.2010